

tie aan het licht heeft gebracht, lang vóór de vier delen *Briefwisseling* (R G P, G.S., dl. 58, 114, 90, 123) waren verschenen; alleen van de door A. Goslinga bezorgde editie van de briefwisseling met Kuyper heeft hij gebruik kunnen maken. Terecht verwijzen de genoemde R G P-delen meermalen naar de studies van De Gaay Fortman. Maar bij de uitgave van de onderhavige bundel was er gelegenheid geweest de door Fortman gereproduceerde teksten nog eens te vergelijken met de editie in de *Briefwisseling*. Wie dit nl. doet, stuit op allerlei verschillen. Soms kan de lezer zelf wel enigszins beoordelen, of Fortman al of niet juist heeft gelezen, maar soms heeft de tekst uit de delen R G P onmiskenbaar de voorrang. Op p. 108 r. 14 v.o. moet 'Blijkbaar' wel 'blijkens' luiden (*Briefwisseling*, IV, nr. 404), op p. 345 r. 1 v.o. 'doel' zeker 'deel' (III, nr. 996). Op p. 357 midden is het citaat bij noot 157 te corrigeren, waar het origineel luidt: 'God heeft uw streven gebruikt om oogen te openen voor de hoogste belangen der natiën, maar geene wegen om het in toepassing te brengen', uit een brief van Elout, die de crux van christelijke politiek ook van 110 jaar later onder woorden brengt (IV, nr. 586). Op p. 362 r. 4 v.b. leze men 'vrijheid van godsdienst' i.p.v. 'vrijheid van onderwijs'. Maar of het nu 'Java' is op p. 367, r.18 v.b., of 'Sumatra' (IV, nr. 772)? Waarschijnlijk heeft De Gaay Fortman gelijk als hij leest 'vrucht der wedergeboorte' op p. 362, r. 17 v.b. (IV, nr. 1057: 'macht der wedergeboorte'). De lezer mag echter niet voor dergelijke puzzels worden geplaatst. Elders hadden duidelijke fouten of omissies van De Gaay Fortman gecorrigeerd kunnen worden. Noot 191 op p. 388 moet verwijzen naar de brief van 6 juni 1873, niet naar die van 19 aug. 1873.

Enkele andere vragen. Moet noot 104 op p. 381 niet verwijzen naar dl. II van Gunnings *Leven en werken* en noot 6 op p. 274 naar dl. I van Wormsers *Brieven*? Op p. 275 heet de echtgenote van J. J. Teding van Berkhout C. G. S. E. Alewijn; in deel IX van *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, k. 1109, schrijft De Gaay Fortman een jaar later C. C. A. E. Alewijn. Op p. 375 had moeten worden aangeduid, dat noot 5 van de redactie stamt. Waren er in het oorspronkelijke ook niet hier en daar illustraties? Nu mist men die (opgenomen is een foto van de auteur). Maar dit betreft alles slechts kleinigheden.

Voor de studie van het Réveil is het werk van De Gaay Fortman - mag men zeggen: zijn levenswerk - nu in voor ieder toegankelijke vorm beschikbaar. Het geheel bewijst, op welk voortreffelijk peil hij heeft gewerkt. Ook nu, twintig jaar na zijn dood, veertig jaar nadat hij zijn laatste bijdrage schreef, blijft hij inspireren en stimuleren.

A. de Groot

Dr. E. P. de Booy: *Kweekhoven der Wijsheid. Basis- en vervolgonderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw*. Stichtse Historische Reeks 5, [Zutphen] De Walburg Pers [1980], geb., 288 blz. f 49,50.

Mevrouw Dr. E. P. de Booy heeft met werkelijk bekwame spoed aan haar eerste 'Weldaet' een tweede toegevoegd en hiermee ons inzicht in de ontwikkeling van het onderwijs in de provincie Utrecht uitgebreid tot dat wat gedurende ruim twee en een kwart eeuw in de steden van het gewest is gegeven. Zij heeft daarmee de cultuurgeschiedenis van ons land zeer gediend, want hoewel